

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՆԳԻՐՆԵՐ

Զ.

3. — ԵԿԵՂԵՒՈՅ ԴԱՒԱՆԱՆՔՆ ՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Բարեկարգութեան ամէնէն փափուկ կէտն է Դաւանանքը, որուն հետ սերտ կապ ունի նաև Պաշտամունքը: Թէև մեր մէջ Բարեկարգութեան վրայ խօսուած ատեն դաւանանքին չեն մօտենար, ոչ անոր համար որ այդ մասին ըսելիք կամ ընելիք չկայ, այլ անոր համար որ դաւանանքի խնդիրը կարծես թէ միաբերու մէջ լուծուած խնդիր մը կը նկատուի արդէն. այսինքն՝ ոմանց համար աստուածաբաններու և եկեղեցականներու վերաբերեալ գործ մըն է դաւանանքը, որմէ բան չի հասկնար ժողովուրդը. ասկէ զատ ժողովուրդին կրօնականացումի կողմէն էական չէ դաւանաբանական զիտութիւնը. ոմանց համար դաւանանքի վերաբերեալ խնդիրներ այժմէութիւն մը չեն ներկայացներ գործնական կրօնքի մէջ և հետևաբար ատոնք կրնան պահուիլ եկեղեցւոյ մէջ այնպէս ինչպէս որ ընդունուած են. ոմանց համար ալ կարեւորութիւն չունին ատոնք, որովհետև ժամանակիս զիտական և քննադատական ոգիին հետ չեն հաշտուիր: Եւ, մեր կարծիքով, այս է պատճառը որ Հայց. եկեղեցւոյ Բարեկարգութեան վերաբերեալ գրուածներու և եղած թերադրութիւններու մէջ ոչ ոք մօտեցաւ դաւանանքին: Տարակոյս չկայ որ, ինչպէս ըսինք, խնդիրը շատ փափուկ է ըստ ինքեան, ասոր համար ոմանք երկիւղածօրէն, ոմանք զաղտնամտօրէն, խորհրդաւոր լուծութեան մը կը մատենեն զայն:

Բայց պէտք է մեկդի նետել զաղտնամտութիւնը, և երկիւղածութեամբ օծուն համարձակութեամբ մօտենալ խնդրին, և քննել թէ իրօք մեր այսօրուան Հայց. եկեղեցւոյ հոգեւորականութիւնն ու ժողովուրդը հաւատարիմ մնացած են քրիստոնէական մի և ընդհանուր եկեղեցւոյ դաւանանքին, կամ Առաքելական բացատրութեամբ, արդեօք նոյն հաւատքի մէջ կեցե՞ք ենք (Բ. Կրնք. ԺԶ. 5):

Եկեղեցին հաւատքի զպրոց մըն է. կեղծիքը և երկմտութիւնը գործ չունին հոն:

Լուտեր և իր նախորդները երբ սկսան քննադատել իրենց (հռոմէական) եկեղեցւոյն կարգնուսարքը, որուն մէջ կեդրոնական տեղը կը բռնէր պապին վերադրուած անսահման հեղինակութիւնը, չէրցան խուսափիլ դաւանաբանական շատ մը խնդիրներու մէջ միւրճուելու հարկէն և ատոր հետեանքներէն, այնպէս որ աստուածաբանական վեճերը իրենց բնական ընթացքով յանդեցան դաւանաբանական նորութիւններու, և սակայն հռոմի եկեղեցին չբարեկար-

դուեցաւ այնպէս ինչպէս կ'ուզէր Լուտեր, այլ բացուեցաւ անկարկատելի ճեղքուած մը բարեկարգիչներուն և Հռոմի եկեղեցւոյն միջև: Մայրաքաղաքութիւնը իր գաղաթնակէտին հասաւ. Հռոմ ամուր մնաց իր աւանդական գիրքին մէջ և դաւանաբանական խնդիրներու վրայ անդրադոյն յաւելումներ ըրաւ. իսկ Լուտերական շարժումը անկողար ասպարէզ մը դառաւ իր առջև անդրադոյն ազատութիւններու, իսպառ թօթափելով եկեղեցւոյ վարդապետական հեղինակութեան լուծը և ծնունդ տալով բազմաթիւ յարանուանութիւններու: Մեր ուսումնասիրութեան սկիզբը շատ լաւ պարզեցինք Բողոքականութեան ծագումը և նկարագիրը, իբրև հետեւանք անհաշիւ բարեկարգութեան: Բայց կ'արժէ անդրադառնալ սա կէտին վրայ թէ Լուտեր երբ ճամբայ ելաւ Բարեկարգութեան սկզբունքով, յանդեցաւ այնպիսի եզրակացութեան մը որ իր մտքէն անգամ չէր անցած. և եթէ կարող ըլլար նախատեսել թէ ո՛ւր պիտի յանդէր իր ձեռնարկը, թերեւս պիտի սոսկար իբրև հաւատարիմ պաշտօնեայ իր մայրենի եկեղեցւոյն՝ և ճամբայ պիտի չելլէր...: Սակայն անգամ մը ելած էր ճամբայ և նախատեսուած ու չնախատեսուած իրողութեանց հոսանքը այնքան բուռն եղաւ որ այլեւս անօգուտ վատտակ մը պիտի ըլլար իրեն համար հոսանքն ի վեր թիւալարել. ինքն պիտի քշուէր հոսանքէն, զոյ՛լ ըլլալով միայն որ չընկզմէր: և այսպէս ալ ըրաւ նշանաւոր Բարեկարգիչը. մերթ ինքն էր որ կըրցաւ ուղղութիւն տալ գէպերուն, բայց յաճախ գէպերն են որ ուղղութիւն տուն իրեն, և ինքն հպատակեցաւ գէպերուն առած ուղղութեան, և վերջապէս ան փակեց իր աչքերը՝ տեսնելով իր մայրենի եկեղեցւոյն կողքին վերայ բացուած խոշոր և խորունկ վէրքը, որուն ցաւը դեռ մինչև հիմայ կ'զգայ Հռոմ:

Եթէ պատմութեան փորձերը դաս մը ունին ապագայ սերունդներու համար, Հայց. եկեղեցին պէտք է որ օգտուի այդ դասէն: Ամէնքս ալ կը փափաքինք որ բարեկարգութիւն Հայց. եկեղեցին, ոչ ոք կ'ուզէ վէրքեր բանալ ահոր զգայուն կողերուն վրայ, բարեկարգութեան սիրուն: Եւ շատ ուրախալի պարագայ մըն է որ Լուտեր մը չունինք մեր մէջ, ոչ ալ անոր շարժառիթները կան փափաքելի բարեկարգութիւնը իրադարձելու համար:

Ուրեմն ի՞նչ պիտի ըլլայ դաւանանքի խնդիրը բարեկարգութեան մէջ, վասն զի կենսական խնդիր մըն է ան: Այսօր հայ մտաւորականութեան և երիտասարդութեան մեծագոյն մասը, քսաներորդ դարու կրթութեան և դաստիարակութեան աղբեցութեան տակ, բոլորովին տարբեր «աշխարհահայացք» մը ունին: Թո՛ղ քրիստոնէական դաւանանքը, մարդիկ քրիստոնէական կրօնքով իսկ չեն զբաղիր, և ինչպէս կ'ըսուի ուսմկօրէն — «Բան մըն է կ'երթայ»: Միւս կողմ մէն ժողովրդային զանգուածը, որ պահապանն է իր պապենական բարի հաւատքին, իր մտայնութեան հարկովն իսկ չի կրնար հետաքրքրուիլ դաւանանքի և հաւատքի վերաբերեալ խնդիրներով, իր հոգեկան շինութեան համար բաւական համարելով ժամն ու պատարագը, բարեգործութիւնը, և այլն: Գալով՝ եկեղեցականութեան, յարգելով թանկագին բացառութիւնները, մեր եկեղեցականներն ալ ընդհանրապէս չեն պատրաստուած դաւանաբանական խնդիրներու ուսումնասիրութեան:

Այս է պատկերը իրականութեան և կարծենք թէ սխալ կամ չափազանց

գիծեր չկան ատոր մէջ: Եւ սակայն Բարեկարգութեան տեսակէտէն կարելի չէ լուծեան տալ դաւանանքի խնդիրը:

Բայց ի՞նչ է դաւանանքը, և ի՞նչ է անոր կարեւորութիւնը եկեղեցիի մը համար, — նախ և առաջ ասիկա գիտնանք պիտի ըսեն հետաքրքիրներ: Գոհացում տանք այս հետաքրքրութեան:

Դաւանանքը, աւելի ծանօթ ըսաով Հաւատմանքը, եկեղեցւոյ կողմէն պաշտօնապէս բանաձեւուած վարդապետական (doctrinal) խնդիրներ են, որոնք պիտի ընդունուին առանց քննութեան և առանց բանավէճի. կամ կ'ընդունին կը հաւատաս և կը մնաս եկեղեցւոյ մէջ և կամ չես ընդունիր, չես հաւատար, դուրս կ'ելլես եկեղեցիէն: Պատմական բացատրութեամբ դպրոցականութիւնն է ասիկա (Scholasticism), այսինքն դպրոցի մը վճիռը, որ վերաքննութիւն չունի, տարբեր բան՝ եթէ նոյն ինքն դպրոցը ինքն կը վերաքննէ իր վճիռը և բարեփոխէ զայն. ուրիշ խօսքով՝ եկեղեցւոյ անդամները անձնական, ազատ կարծիք չունին Հաւատմանքը մէջ: Լուստերեան Բարեկարգութեան վերջին և վճռական նկարագիրը այս եղաւ, այսինքն՝ քրիստոնեայ անհատը ազատ է իր կարծիքներուն մէջ, ան կը ժխտէ Հռոմի եկեղեցւոյն պաշտօնական բանաձեւները:

Հայց. եկեղեցին իր դաւանանքին մէջ թէև դպրոցական (scholastic) է, բայց ազատամիտ է ուրիշ եկեղեցիներու հանդէպ, և մեր պատմութեան պահպանողական ազատամտութեան փայլուն և հեղինակաւոր ներկայացուցիչն է ներսէս Շնորհալի:

Բայց նոյն ինքն Շնորհալի խիստ է իր եկեղեցւոյ անդամներուն հանդէպ, և կը պահանջէ որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անդամներ լաւ գիտնան իրենց եկեղեցւոյն Հաւատմանքը, և այս է պատճառը որ ան իր կաթողիկոսական առաջին Կոնգակին (ծանօթ Ընդհանրականին) սկիզբը դրած է Հայց. եկեղեցւոյ դաւանանքը, իր պատուէրները և հրահանգները տալէ յառաջ:

Այսօրուան միաբերու հետ կը հաշտուի՞ այդպիսի պահանջ մը. կարելի՞ է հաւատալ Բիսուս-Քրիստոսի մարդեղութեան աւետարանական պարզուկ պատմութեան, ինչպէս նաև այդ մասին խմբագրուած պաշտօնական բանաձեւներուն, այսինքն Հաւատմանքուն: Չէ՞ որ հայն ալ իր զաւակները կրթած ու դաստիարակած է դարուս լուսամիտ դպրոցներուն ուղղութեամբ, չէ՞ որ անոնք ալ սորված են ոեւէ խնդրին մէջ ինչո՞ւն և ի՞նչպէսը փնտռել, չեն կլլեր վարդապետն ասացը, այլ կը վիճին, կ'ազեն լուսաբանուիլ, և եթէ իրենց խելքին կը պառկի վէճի ենթարկուած խնդիրը, կ'ընդունին, իսկ հակառակ պարագային, կը մերժեն զայն: Այս է իրողութիւնը պատմութեան մէջ, եւ այսօր ալ միեւնոյն է իրողութիւնը մարդկային ընկերութեան մէջ:

Ըսինք քիչ մը յառաջ թէ եկեղեցին հաւատքի դպրոց մըն է, կեղծիքը և երկմտութիւնը գործ չունին հոն: Եւ այսօր, լուսամիտ կոչուած այս դարուն մէջ ալ, Բիսուս-Քրիստոսի եկեղեցին մեղի կը ներկայանայ իր առաքելական դարու անփիճելի առիքներով, իր զօրաւոր տրամաբանութիւններով, ինչպէս նաև իր միամտութիւններով և իր աւանդութիւններով, եթէ բանաձեւուած

դաւանանքը մէկդի նետես յանուն անհատական մաքի ազատութեան, չես կըրնար նոյն կերպով վարուիլ Աւետարաններու և առաքելական գրութիւններու հետ. չես կրնար ռէնչութիւն հռչակել եկեղեցւոյ նախկին դարերու սքանչելի նահատակութիւնները, մտքի և գրչի նահատակութիւնները, նուիրումի և արիւնի նահատակութիւնները. չես կրնար արհամարհել քսան դարերու կեանք ունեցող եկեղեցւոյ մը պատմութիւնը և անոր աւանդութիւններն ու գասերը, այլ պարաւաւոր ես խոնարհիլ, վար իշնել յաւակնութիւններու դարձունքէն, ձեռք կապել, յարգանքով և պատկառանքով կենալ Հաւստի խորհուրդներուն առջեւ և դառնակի պէս հետեւիլ անոնց։ Նիւթական տիեզերքն իսկ լի՛ է խորհուրդներով և խորհրդաւորութիւններով։ Սառայք է որ մարդկային ուղեղը կարող եղաւ թափանցել բնութեան այնպիսի գաղանիքներուն, որոնք մաքէ իսկ չէին անցած, կամ հրաշքներու կարգը գրուած էին. բայց գիտութեան ձեռքով եղած յայտնութիւնները շատ փոքրիկ բաներ են չյայտնուածներուն նայելով։ Բնութիւնը հրաշալի յայտնութիւնն է անապացուցանելի ճշմարտութիւններու։ Եւ կրօնքի կալուածին մէջ աւելի խորհրդաւոր են այսպիսի ճշմարտութիւններ, որոնց գլխաւորներն են, քրիստոնէական աստուածաբանութեան լեզուով, Աստուծոյ գոյութիւնը, Երրորդութիւնը, Մարդեղութիւնը, Եւայլն։

Արդ՝ ճշմարիտ դիտութեան և ճշմարիտ լուսամտութեան պարտքն է կենալ իր գեղեցիկ դիրքին մէջ և խոնարհիլ խորհուրդներու և անապացուցանելի ճշմարտութիւններու առջեւ, որոնցմով կերտուած է ըովանդակ բնութիւնը, որոնցմով լի՛ է երկինքն ու երկիրը, և կրօնքը խորհրդաւոր մէկ յայտնութիւնն այդ ճշմարտութիւններուն իրեն յատուկ խորհուրդներով։

Անոնք որ կրօնքը կ'ուզեն պարզել իր խորհուրդներէն, ի հարկէ պիտի չյաջողին։ Բանաւոր կրօնի մը ջատագովները սկզբունքով լաւ գործ մըն է որ կ'ընեն, բայց պիտի չյաջողին պարզել կրօնքին գաղանիքը։ Վերցնուր կրօնքի մէջէն գաղանիքը, խորհուրդը, կը դադրի այլեւս կրօնք ըլլալէ։ Վերածէ՛ կրօնքը անհատականութեան, կամ ինչպէս կ'ըսեն, ըրէ՛ կրօնքը խղճի խնդիր մը անհատին համար, խեղճ տես այդ կրօնքին. որովհետեւ ասոնք պարզ ինքնախաբուծիւններ են։ Մարդը իր ստեղծումին պայմաններովն իսկ կրօնական է, կամ ինչպէս կ'ըսուի, անբուժելիօրէն կրօնական արարած մըն է մարդը։

Դիտութիւնը, բառին այսօրուան առումով, հակառակ չէ մաքուր կրօնքին. որովհետեւ կ'ընդունինք թէ մաքուր կրօնքին մէջ սպրդած են նախապաշարումներ, մարդկային ակարութիւններու արդիւնք եղող իրականութիւններ, և ասոնք չեն դիմանար դիտութեան լոյսին առջեւ. կը հալին, կը ցնդին ասոնք. բայց մաքուր կրօնքը, որ Յիսուս-Քրիստոսով քարոզուեցաւ մարդկութեան, կայ ու կը մնայ անյեղի, նոյն ինքն փրկչին պէս, որ Առաքեալին բացատրութեամբ նոյն է երէկ և այսօր և յաւիտեան, և հետեւաբար հարկ չկայ դիտութեան անունով դանդաշել օտարաձայն ուսումներով և կարծիքներով (Եբր. ԺԳ)։ Նպատակ չունէինք և չունինք ալ աստուածաբանական ջատագովութիւն մը գրել հոս. բայց եկեղեցւոյ բարեկարգութեան վերաբերումով կ'արժէր որ այս կողմէն ալ քիչ մը շօշափուէր խնդիրը. որովհետեւ, չեշտենք անգամ մըն ալ, դաւանանքը սերտ աղերս ունի պաշտամունքի հետ, պաշտամունք՝ որ բարեկարգելի կէտերուն ամէնէն կարեւորներէն մէկը կը նկատուի։

Այս ուսումնասիրութեան սկիզբը խօսեցանք Պատկեր Հայաստանեայց Լուսաւորչական Սուրբ Եկեղեցւոյ անուն գիրքի մը վրայ։ Անդրադառնալով ատոր պահ մը, գիտեւ թանք նորէն թէ ահա՛ գիրք մը, որ սրբագրուած է պաշտամունքի բարեկարգութեան տեսակէտէն. այսինքն բարեկարգիչներ, զոր օրինակ, Շարականներու մէջէն վերցուցած են Սերոց բարեխօսութեան վերաբերեալ համարներն ու կտորները. իսկ Աստուածածնի բոլոր շարականները հանած են, և ասիկա ըրած են, ինչպէս մասնանիշ ըրինք իր տեղը, բողոքականութիւնը հաճեցնելու գիտումով, և ասով աններելի հակասութիւն մը ըրած են, որովհետեւ սրոց բարեխօսութիւնը հիմնուած է հոգւոյ անմահութեան վարդապետութեան վրայ. այս է սկզբունքը սրոց բարեխօսութեան. իսկ միւս կողմէն Պատկերը կաղմոյներ, իրենց գիրքին սկիզբը դրած են Հաւատաւք, որուն մէջ կը դաւանուի մեռելոց յարութիւնը, հոգւոյ և մարմնոյ յաւիտեական դատաստանը, և այլն. ասոր համար աններելի է իրենց հակասութիւնը։

Ուրեմն խնդիրը սա՛ է իր պարզութեան մէջ, ըստ քրիստոնէական հաւատքի, հոգին անմահ է թէ չէ։ Եկեղեցին կը հաւատայ թէ հոգին անմահ է։ Ուրեմն ի՞նչպէս կրնան մէկդի նետուիլ հոգւոյ անմահութեան հաւատքէն ճառագայթող հոգեւոր բանաստեղծութեան մը հատուածները։ Կրնայ պատահիլ որ, այո՛, այս հաւատքին արտայայտութեան ձեերը շատ թանձր գոյներով պատկերացած ըլլան. ընդունինք ասիկա. բայց մենք ձեռի հետ գործ չունինք, ոգին հետ է մեր գործը, խորհուրդին հետ։ Մարդկային կեանքին արտայայտութիւններուն մէջ չկան թերի կողմեր, թանձր գոյներ և նոյն իսկ տխուր գոյներ և իրականութիւններ։ Ինչո՞ւ այնքան բծախնդրութիւն երբ կը մտնենք եկեղեցիէն ներս։ Փրկիչն ըսաւ Սամարացի կնոջ, թէ Աստուած հոգի է, եւ պէտք է հոգիով և ճշմարտութեամբ երկիրպագել անոր, ամէն տեղ և ամէն ատեն, և ո՛չ թէ միայն հո՛ս, այս Գարիգին լեռան վրայ կամ անդին, երուսաղէմի Տաճարին մէջ։ Տառական առումովը այս վճռին, հարկ էր որ եկեղեցւոյ շէնքեր իսկ չլինէին բարեկարգեալներ. սակայն Յիսուս-Քրիստոս չըսաւ թէ եկեղեցիի շէնք մի չլինէ՛ք, բայց մաքրագործելով զայն, ըսաւ թէ եկեղեցիները միայն եւ միայն աղօթքի համար շինուած են եւ ո՛չ թէ շահեր ապահովելու համար, վերածելով զանոնք շուկայի։

Ուրեմն մեր եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մէջ դաւանանքը կը մնայ անխախտ. մեր բոլոր ազատամտութեամբ կ'ընդունինք զանոնք, որովհետեւ անոնք չինծու բաներ չեն, ո՛չ ալ աղէտներու կամ ցնորամիտներու յատուկ երազանք և դանդաշանք։ Ճշմարիտ ազատամտութիւնը այլամերժ չէ երբեք, այլասէր է. այսինքն զե՛րծ գիտութեան յատուկ նախապաշարումէ, այսպէս ըսենք՝ գիտական նեղմտութենէ, լայն լայն աեղեր ունի ան իր մէջ՝ անիմանալիներու և խորհուրդներու համար։

Ուսանց ալլիս երկար յամելու այս բացատրութիւններու մէջ, ըսենք թէ Հաւատաւք և Գաւառաւք եկեղեցւոյ մէջ կը նմանին ընկերութիւններու կանոնադրներուն. ինչպէս որ առանց իրեն յատուկ կանոնագրի մը ուէ ընկերութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ, նոյնպէս առանց Հաւատաւքի եւ առանց Գաւառաւքի չի կրնար եկեղեցի մը երեակալուիլ. եւ ինչպէս որ ընկերութեան մը անդամներէն ամէն մէկը երբ ընկերութեան կանոնագրին իրեն

չհասկըցած կամ իրեն անհաճոյ կանոնները եթէ չյարգէ, կամ խանդարէ, կամ չընդունի, կամ սրբազրէ իր ուղած կերպով և կամ բռնէ մէկդի նեռէ, կը կործանէ այդ ընկերութիւնը, այնպէս ալ եկեղեցին կը փլասաւի երբ իր անդամները ընկերութեան մը անդամներուն պէս վարուին իրենց եկեղեցւոյն Հաւատաւին և Պաւստանին հետ:

Կրօնքը կրօնք է, գիտութիւնը՝ գիտութիւն. ամենեւին փնաս չունին իրարու: Ընդհակառակը գիտուն մարդու դժբն է գիտնալ յարգը կրօնքին, եւ չչփոթել անոր խորհուրդները իր դրական հաշիւներուն և տարադներուն հետ:

Հայց. եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մէջ, մեր համեստ կարծիքով, պէտք է դաստիարակել ժողովուրդը, ժողովուրդին բոլոր խաւերը, որպէսզի անոնք հասկընան, հնար եղած չափով անշուշտ, իրենց եկեղեցւոյն Հաւատաւին ու Պաւստանին և յարգեն զայն՝ եթէ չեն հասկընար, վերջ տալով մահահանգոյն անտարբերութեան մտաւորականներուն և բանգէտներուն, ազիտութեան ժողովուրդի մեծ զանգուածին և անպարաստութեան եկեղեցականութեան: Եթէ ընդունած ենք Աւետարանը, պիտի ընդունինք նաև անոր հետեանքները: Ասոր դէմ ունէ առարկութիւն՝ իմաստակութենէ աւելի արժէք մը չունի:

Հիմայ խօսինք պաշտամունքի մասին և վերջացնենք մեր ուսումնասիրութեան այս հատուածն ալ:

Ըսինք արդէն և շեշտեցինք թէ դաւանանքի և պաշտամունքի մէջ սերտ աղերս մը կայ: Բոլորովին պայծառ և հասկնալի ընկալ համար ասիկա, ըսենք, եթէ, զոր օրինակ, Հաւատաւին ամէն մէկ խօսքը երբ առնէք և բաղդատէք պաշտամունքի մասերուն հետ, պիտի տեսնէք այդ աղերսը, այդ կապը. զոր օրինակ, առէք Շաբախանը, Յարութեան Կանոնին տակ դրած բոլոր երգեր՝ տէրունական են, այսինքն Աստուածութեան և յարուցեալ Փրկչին շուրջ կը դառնան. Հանգստեան Կանոնին երգերը, փառաբանութիւններն են հոգւոյ անմահութեան. Մաքսիմոսաց Կանոնը ո՛չ միայն կը բարեբանէ սուրբերուն նահատակութեան յաղթանակը, այլ նաև կ'ողեկոյէ անմահ հոգիները անոնց. կը հաւատայ թէ անմահներ իրենց յարաբերութիւնը չեն կտրած այս աշխարհի մահկանացուներուն հետ, և կը մտածի անոնց բարեխօսութեան: Աղօթքները, երգերը, իրենց բոլոր ձևերով, կ'արտայայտեն թէ կենդանի Աստուծոյ մը խորհրդաւոր ներկայութեան առջև կեցած է ժողովուրդը: Արարողութիւններ և ծէսեր, սկզբունքով, խորհրդաւոր արտայայտութիւններն են մարդու իր Աստուծոյն հետ ունեցած յարաբերութիւններուն: Ինչպէս միտքը և հոգին իր զարմանալի, ըսենք նաև իր շատ խորհրդաւոր վերացումներով և հայեցողութիւններով կը հաղորդակցի Աստուծոյ և աստուածայիններու հետ, այդպէս ալ եկեղեցւոյ մէջ հաստատուած խորհրդակատարութիւններ, պաշտամունքի ձևեր, արարողութիւններ, և այլն, այդ մտաւոր և հոգեկան վերացումներուն և հայեցողութիւններուն զգալի խորհրդանշաններն են, իրարու հետ սերտիւ կապուած հոգեբանական և կրօնական իրողութիւններ, թէ՛, իմանալի՝ ըմբռնումներով և թէ՛ զգալի ձևերով ու արտայայտութիւններով:

Այս բացատրութիւններէն կը հետեւի թէ եկեղեցւոյ պաշտամունքը կրօնական դաստիարակութեան ամէնէն գործնական և ամէնէն հաճելի մեթոտն

է։ Որպէսզի այս մեթոտը պահէ իր հրապոյրը, ներդրած է իր շինիչ ազդեցութեամբ հաւատացեալներու վրայ, հարկ է որ ըլլայ հասկնալի, ըլլայ նաև ոչ-ձանձրալի։ Այս երկու պայմաններն ալ կենսական դեր մը կը խաղան հողերը շինութեան գործին մէջ։ Ուրեմն բարեկարգութեան մէջ նկատի առնուելիք գործնական խնդիրներէն մէկն է Հայց. եկեղեցւոյ պաշտամունքը հասկնալի ընել ժողովուրդին և չձանձրացնել զայն։

Այս սկզբունքով կարելի է բարեկարգութիւնը պաշտամունքին։

Անշուշտ կարելի է որովհետև պաշտամունքին էութիւնը, խորքը սերտ աղերս ունի դաւանանքին հետ, և ոչ թէ անոր արտայայտութեան ձևերն ու կերպերը։ Զոր օրինակ. պատարազը պարզ ըլլալ կամ հանդիսաւոր, պատարազը միեւնոյնն է։ Փոքրիկներու մկրտութիւնը մեր եկեղեցւոյ մէջ ըստ կանոնի պէտք է ըլլայ երբ ութօրեայ են անոնք։ Բայց այսօր չի յարգուիր կանոնին տրամադրութիւնը։ Երանի՜ թէ յարգուէր։ Բայց մկրտութիւնը իր խորհուրդէն բան մը չի կորսնցնիր եթէ նորածինը ութ օրի տեղ ութը չաբաթ կամ ութը ամիս ետքը մկրտուի։ Ննջեցեալի մը թաղումը եւ թաղման համար խմբագրուած կանոնը հաւատքի և դաւանանքի հետ կապ չունի։ պարզ և հանդիսաւոր թաղումներ կան, և բոլորովին արտաքին ու շատ երկրորդական բաներ են ատենք։ Դարձեալ մկրտութեան և Թաղման կանոններուն ազօթքնելը և երգերը, հին ձեռագիրներու համեմատութիւններով կը հաստատուի թէ ատենք ծագումով կարճ ու պարզ եղած են, բարդութիւնը հետզհետէ եղած է ժամանակի ըմբռնումներուն համեմատ։ Ուրեմն, նկատի առնելով մեր ժամանակին և միջավայրին պահանջները կարելի է բարեփոխել զանոնք, որովհետև արդէն կը բարեփոխուին ատենք կամ պաշտօնականաւոր եկեղեցականներուն գաղտնութեան համեմատ և կամ պսակի ու ննջեցեալի տէրերուն խնդրանքին զոհացում տալու համար։ Կարելի է Հայց. եկեղեցւոյ ժամագիրքը և Մաթթոյի կանոնները առանձին առանձին քննել և հնագոյն ձեռագիրներու համեմատ մէկիկ մէկիկ նշանակել ատենց տարբերութիւնները, փոխանակները, յաւելումները, ատենց կրած ամէն տեսակ փոփոխութիւնները, և վերակազմել ատենց ամփոփ ձևերը։ Մենք ի հարկին կ'անդրադառնանք այս երեւոյթներուն։ Առ այժմ հոս մեր նպատակին համար բաւական է մատնանիչ ընել այս չափը։

Ուրեմն ի՛նչ է պաշտամունքը հասկնալի և ոչ-ձանձրանալի ընելու միջոցը. ըստ մեզ հետեւեալներն են.

1. — Պաշտամունքի լեզուն.
2. — Պաշտամունքի տեւողութիւնը.
3. — Պաշտամունքի ձևերուն վայելչութիւնը (զեղարուեստական կողմը).
4. — Ժողովուրդին գործնական մասնակցութիւնը պաշտամունքին.

1. — Երբ ժողովուրդին չխօսի իր հասկցած լեզուով, չեն կրնար հետաքրքրել զայն ունէ խնդրի մասին։ Հայց. եկեղեցւոյ լեզուն գրաբար է, իսկ հայ ժողովուրդի լեզուն՝ աշխարհարար (իր աշխատանքներով), թիւրքերէն, արաբերէն, քիւրտերէն, սա մեր չըմանակներուն մէջ. իսկ Կովկասի մէջ հայերէնէն զատ՝ վրացերէն, ռուսերէն։ Թողունք հին և նոր գաղութներու լեզուական դժուարութիւնները։ Վերջին ժամանակներու մէջ շնորհիւ հայ գաղութներու գործունէութեան, զոր օրինակ, Թիւրքիոյ մէջ սկսած էր հայախօսութիւնը տարածուիլ։ Բայց իրողութիւնը այն է որ հայ ժողովուրդը իր եկեղեցւոյ լեզուն հասկնալու վիճակին մէջ չէ։ Նոյն իսկ հայախօս համայնքներ դժուար կը հասկնան գրաբարը, չըսելու համար, չեն հասկնար. որովհետեւ գրաբար եւ

աշխարհաբար թէեւ հայերէն են, բայց քերականօրէն կը տարբերին իրարմէ, թէեւ երկուքն ալ լեզուի միեւնոյն բառամթերքէն կ'օգտուին:

Արդ, առանց պաշտօնական բարեկարգութեան, հայ եկեղեցականին ողջմտութիւնը կերպով մը հարթեր է եկեղեցւոյ լեզուին անհասկնալիութիւնէն ծագող դժուարութիւնները, պաշտամունքի կարեւոր մասերը ժողովրդական լեզուին դարձնելով: Քառորդ, զոր օրինակ, որ պաշտամունքի ողին է, ամէն տեղ ժողովուրդին հասկցած լեզուով կը տրուի: Նոյնպէս ընթերցուածներ ժողովուրդին հասկցած լեզուին կը վերածուին շատ տեղեր: Նոյն իսկ հոս երուսաղէմի մէջ, Եննդեան ձրագալոյցին, Բեթղեմի տաճարին մէջ, արաբերէն ալ կը կարդացուի Յիսուսի Եննդեան աւետարանը: Դարձեալ կարգ մը երկար աղօթքներ, զոր օրինակ, Հոգեպաշտեան աղօթքները [Ոսկերեանն է և Լամբրոնացիէն], Ջրօրհնէքի, Աւագ Հինգշաբթիի ծաշուին խրատականը, Ոտնուայի երկար աղօթքը, կարող եկեղեցականներ աշխարհաբար կը կարդան. իսկ Աւագ Ուրբաթի գիշերուան կտակը, ծաշոցի մէջ, բոլորովին մէկդի գրուած է հիմայ և ժողովուրդին հասկցած լեզուով աւուր պատշաճի քարոզ կը տրուի ատոր տեղ: Այս ոչ-պաշտօնական բարեկարգութիւններ ցոյց կուտան թէ ժամանակին և միջավայրին պէտքերն ու պահանջները հարկադրած են եկեղեցին որ պաշտամունքի կարեւոր մասերը հասկընալի ընէ հաւատացեալներուն: Այս իրողութիւնը ցոյց կուտայ նաեւ թէ կարելի է պաշտամունքի հասկնալիութեան շրջանակը ընդարձակել բանաւոր և օգտակար չափով մը. զոր օրինակ բոլոր ընթերցուածները, որոնք կարեւոր տեղ մը կը բռնեն պաշտամունքի մէջ և անհրաժեշտ են սուրբգիրքին պատգամները հոգեկեղծ համար, վերածուին մեր գեղեցիկ աշխարհաբարին: Մենք արդէն մատնանիշ ըրինք այս պէտքը վերագոյն՝ իրեւ մին ժողովրդական դաստիարակութեան ազդակներէն: Մեր ժողովուրդը պէտք է որ իր հասկցած լեզուով կարդայ Սուրբգիրքը իր տան մէջ, և իր հասկցած լեզուով լսէ անկից ընտրուած ընթերցուածները եկեղեցւոյ մէջ: Գրաբարին չափ նուիրական է մեր գեղեցիկ աշխարհաբարը: Երբ աշխարհաբարն է մեր առտնին լեզուն, մեր ընկերային յարաբերութեան լեզուն, մեր դպրոցներու լեզուն, մեր զբաղանուութեան և հրապարակագրութեան լեզուն, ինչո՞ւ այդ լեզուին պաշտօնապէս պէտք և դաժին չափ տեղ մը չտրուի եկեղեցւոյ մէջ ալ:

Գալով պաշտամունքի միւս մասերուն, այսինքն՝ պատարագին, աղօթքներուն և շարականներուն, պէտք է խոստովանիլ որ առաջին երկուքին գրաբար, մանաւանդ գպրիններու կամ ժողովուրդի կողմէն երզուելիք մասերունը շատ պարզ է, և հայ ժողովուրդին ականջը այնքան լեյցուած է անոնցմով որ ամենեւին հարկ չկայ աշխարհաբարի վերածելու զանոնք. ամէնքն ալ կը հասկնան Հայր մերի գրաբարին չափ և ատոր պէս պարզ են. յետին դամիկն անգամ, որ կանոնաւորապէս եկեղեցի յաճախող եղած է, կը հասկնայ ժամագիրքին աղօթքները և Պատարագին երգերը: Գալով Շարականներուն, պէտք է խոստովանիլ որ դժուարին կտորներ քիչ չեն ատոր մէջ, բայց անոնց ալ յաճախ կրկնուած և երզուած մասերը, անհասկնալի չեն բոլորովին հայախօս ժողովուրդին: Հետեւաբար ո՛չ պէտք կայ, ո՛չ ալ կարելի է զանոնք աշխարհաբարի վերածել: Վասնզի օրբայան երգեցողութեան եղանակները և այդ եղանակներուն լծորդուած բառերը, երբ առեղանդին պէտք եղածին պէս, բոսերը ինքնին հասկնալի կը դառնան: Մեր ժողովուրդը կրկնութեան օրէնքով վարժուած է ժամերգութեան և շատ մը բառերու և ասացուածներու, այնպէս որ այս բնական վարժութիւնը ինքնին մեծ առաւելութիւն մըն է և ուրիշ պէտք չ'զոյցներ շարականներու, երգերու և սաղմոսներու լեզուին փոփոխութեան:

Գիտենք որ մեր ժողովուրդին մէջ լուսամբն պահպանողականներ կան, և անոնք համամիտ պիտի չգտնուին նոյն իսկ Սուրբգիրքի ընթերցուածներուն աշխարհաբարացումին: Բայց տարբեր բան է զրաբարին սիրահարիլ, տարբեր բան է ժողովուրդին պէտքը, եկեղեցւոյ ոգեւորումը և բարդուածումը հոգեւոր կեանքի մէջ: Սահակ-Մեսրոպի ժամանակ եթէ խօսուած ըլլար մեր գեղեցիկ աշխարհաբարը, անշուշտ այս աշխարհաբարով պիտի հայացնէին անոնք Սուրբգիրքը: Ասիկա, անգամ մըն ալ չէտե-

ցինք, Հայց. Եկեղեցւոյ համար կենսական պէտք մըն է: Մեր Փրկիչը վճռեց. Շաբաթը մարդու համար եղաւ և ո՛չ թէ մարդը՝ շաբաթի համար: Այս սկզբունքով կ'ըսենք. լեզու մարդուն համար և ոչ թէ մարդը՝ լեզուի համար:

2. — Պաշտամունքի տեւողութիւնը ճշդել շատ կարեւոր է՝ դայն ոչ-ձանձրանալի ընելու համար: Մարդկային տնտեսութեան մէջ ամէն բան չափ և սահման մը ունի: Ամէնէն համեզ համադամը կարելի չէ չափէն աւելի ուտել, Ամէնէն պերճ և հոգեշունչ քարոզի մը իսկ կարելի չէ ժամերով ունկնդրել. կարելի չէ արդի երաժշտութեան գրելուս գործոց մը չորս հինգ ժամ անընդհատ լսել. մարդ կը յոգնի, կը ձանձրանայ: Երկարատեւ պաշտամունք մը, ենթադրելով նոյն իսկ անթերի ըլլայ իր բոլոր կողմերով, կը ձանձրացնէ: Հաւատացեալներ ուրիշ գործեր ալ ունին ընելիք կեանքի պայքարին մէջ, Կեանքին ու կենցաղին պայմանները փոխուած են և կը փոխուին ժամանակներու հետ, այնպէս որ ամէն դար իր կներքը դրած է և կը դնէ մարդկային ընկերութեան բոլոր հաստատութիւններուն վրայ: Եկեղեցին չի կրնար բացառութիւն կազմել այդ հաստատութիւններու մէջ: Եւ այսպէս՝ Հայց. Եկեղեցւոյ ժամակարգութիւնն ալ ինքնին հպատակած է ժամանակի պահանջներուն: Վասնդի Հայց. Եկեղեցւոյ պաշտամունքի ժամերը կամ ժամակարգութիւնը երբայականին պէս (Սղմ. ՃԺԸ. 164) եօթը ժամերու կամ պահերու բաժնուած, բայց մինչև իննի բարձրացած է. այդ բաժանումները մնացած են ժամադիրքի մէջ և այժմ անոնք իրարու կցուելով ընդհանրապէս երկու անգամով կը կատարուին, առտու իրիկուն, միայն Մեծպահոց մէջ ձաշու ժամուն պաշտամունքը կատարելով, այն ալ տեղ տեղ, ինչպէս նաև վանքերու մէջ: Արդէն կ'արժէ գիտնալ որ Հայց. Եկեղեցւոյ ժամակարգութիւնը, սկզբունքով վանական միջավայրի համար կարգաւորուած է. վասնդի վանականներուն գլխաւոր գործն էր ժամերգութիւն կատարել, անոր իւրաքանչիւր մասը իր ժամուն: Այս բանը կարելի չէր գործադրել քաղաքներու եկեղեցիներուն մէջ: Աւրեմն այսօրուան իրականութիւնը սա՛ է որ ո՛չ միայն եօթը կամ ինը ժամերը^(*) երկու խումբի վերածուած են, այլ նաև այս կարգադրութիւնն ալ չի գործադրուիր շատ տեղեր: Գաղութներու մէջ մանաւանդ, կիրակնօրեայ հակիրճ ժամերգութիւն մը և պատարագ բաւական կը համարուի գաղթային կեանքի և միջավայրի հարկերուն տակ: Ասկից զատ, շատ աւելի ուշագրաւ պարագայ մը, նոյն իսկ աւանդապահ եկեղեցիներու մէջ, օրինակի համար, հո՛ս Ս. Յակոբ, կարելի կ'ըլլայ ամփոփումներ և կրճատումներ ընել, պարագաներու պահանջին համեմատ:

Այս բոլոր երեւոյթներուն հիմնական պատճառներն են՝ պաշտամունքի լեզուէն ետքը՝ ասոր երկար տեւողութիւնը:

Դիտուած է որ հայ ժողովուրդը, զոր օրինակ, Կիրակի օրեր եկեղեցին կը խոնուի առաւօտեան ժամերգութեան ընթացքին, ուր Փատի ի քարձունս կ'երգուի, Իւզաբերից Աւետարան կը կարդացուի, և ձաշու ժամուն, երբ Ս. Պատարագ կը մատուցուի և քարոզ կը տրուի: Եւ անշուշտ ասոր պատճառը այն է որ պաշտամունքին այս մասերը շատ զուարթ են. երգ, կենդանութիւն, շարժում կայ պաշտամունքին մէջ. և սակայն նոյն իսկ այս մասերուն մէջ ալ ժողովուրդը անհամբեր է ընդհանրապէս, որովհետև չ'սպասեր մինչև վերջը պաշտամունքին, միշտ երթեւեկ մը կայ. մարդիկ կը ձանձրանան և զիրենք հետաքրքրող մասերը վայելելէ ետքը, ամենայն անտարբերութեամբ, կը թողուն պաշտամունքին մնացած մասը և զուրս կ'ելլեն եկեղեցիէն:

Այս երեւոյթը մատնանիչ ընելով, կ'ուզէինք եզրակացնել թէ երկարատեւ պաշտամունքներ չեն որ այսօր հայ ժողովուրդին հոգեւոր կեանքը պիտի շինէին և պիտի նորոգէին դայն: Մոռնալու չէ որ եկեղեցին հոգեւոր դաստիարակութեան դպրոց մըն է հաւատացեալներու համար. և որպէսզի դպրոց մը կարենայ հմայել իր աշակերտները և լարել անոնց հետաքրքրութիւնը, պէտք է որ ձանձրացնէ և չյոգնեցնէ զա-

(*) Գիշերային, Առաւօտեան, Արեւադալ, ձաշու (որ երեք ժամերու բաժնուած է, երրորդ, Վեցերորդ, Իններորդ), Երեկոյեան, Խաղաղական և Հանգստեան:

նոնք: Դանդաղ, ծանր, երկարատե ունէ պաշտամունք չի հետաքրքրիր, չողևորեր, այլ ձանձրոյթ կը պատճառէ, և կ'ուժացնէ եկեղեցիէն:

3.— Պաշտամունքի տեղութեան հետ կապ ունի նաեւ պաշտամունքին ձևերուն վայելչութիւնը, ուրիշ խօսքով պաշտամունքին գեղարուեստական կողմերը:

Գեղեցկութիւնը կը փնտռենք ամէն բանի մէջ. և ասիկա պահանջն է հոգիին: Կուսակա, խռոբ, տգեղ բաներ հաճելի չեն մարդկային հոգիին: Կրօնքը խորհրդաւորութիւններու հիստուածք մըն է, և խորհուրդները գեղեցկութեան մէջ կ'արտայայտուին: Եկեղեցին, իբրեւ հաստատութիւն, իր շինուածքով, իր դարդարանքով, եկեղեցին իբրեւ ժողովուրդ, իր դաստիարակութեամբ, իր կեցուածքով, իր շարժումներով, իր արտայայտութեամբ, եկեղեցին իբրեւ ողջ մարմին, իր պաշտամունքին կատարման բոլոր ձևերով՝ պէտք է արտայայտեն վայելչութիւն, գեղեցկութիւն. ուրիշ խօսքով՝ գեղարուեստը, ճաշակը, հնար եղած չափով ու կերպով, պէտք է տիրէ եկեղեցւոյ մէջ:

Մեր Հայց. եկեղեցւոյ պատարագին երաժշտութեան և զգեստաւորումի ձևերը կը պարտինք Շնորհալիի շրջանին, ո՛ւր Լամբրոնացին ներսէս նշանակելի գեր մը կատարեց: Կիլիկիոյ մէջ ճաշակներ աւելի նրբացած էին, իբրեւ արդիւնք արեւմտեցի հետ եղած շփումներու, մինչ Մայր Հայաստանի մէջ կը տիրէին հին ձևեր ու կերպեր. զոր օրինակ, Լամբրոնացին դիտել կուտայ թէ Ձորագետի վանքերուն մէջ (Հաղբատ և Սանահին) պատարագ կը մատուցանէին իրենց վանական սքեմով: Եկեղեցւոյ մէջ երաժշտութեան զարգացումն ալ կը պարտինք Կիլիկիան շրջանին: Լամբրոնացին սա՛ տողերը իբրեւ նշանաբան դրուած են Շարականին 1838 ի տպագրութեան սկիզբը.

—Ազգումն երաժշտական եղանակին . . . ընդունուցաւ զարքանե զմիսս անեկեցուն առ ի ճեկնումն շնորհին. քանզի չի՛ք ինչ որ գիտան մեր յաղաքից յորայնորիս կամ ի տրտմութիւն՝ որպէս գերզուն ծայն, յորժամ որպէս պահեսն է յինիցի. վասն այսորիկ եւ եկեղեցական աւանդութիւնն ընկալաւ զայնս (Մեկն. Պարզի):

Բաւական չէ երգ ունենալ, բաւական չէ երգել, այլ պէտք է հասկնալ երգութեամբ, և արուեստին պահանջած պայմանով երգել, այն ատեն միայն երաժշտական եղանակը կը հասնի իր նպատակին:

Եկեղեցւոյ բոլոր գործառնութեանց վրայ պէտք է արտացոլայ վայելչութիւնը, գեղեցկութիւնը:

Յաւալի է խոստովանիլ որ վայելչութիւնը շատ անգամ կը պակսի մեր եկեղեցւոյ մէջ պաշտամունքի ընթացքին: Եթէ մատնանիչ ընել ուզենք ամէն մէկ տղեղութիւն, ամէն մէկ անվայելչութիւն, օրոնց մէջ տեղի կ'ունենայ աստուածային պաշտամունքը, երկար ցանկ մը պիտի ունենայինք:

Տարակոյս չկայ որ կարգ մը բաներ մեր ժողովուրդին արեւելիան բարքերուն հետեանքներն են, և ատենք այնքան սովորական դարձած են որ աչքի չեն զարներ, և նոյն իսկ կրնայ դարմանք ալ պատճառել եթէ զրոտողութիւն ընեն: Միայն կ'ուզենք ուշադրութիւն հրաւիրել քանի մը զլիաւոր կէտերու վրայ.

Ա.— Պէտք է վերջ տալ կրկնութիւններու, որոնք կը պատճառեն երկարութիւն, հետեարար՝ ձանձրոյթ, ատենց խանգարելու պաշտամունքին յօրինուածքը. զոր օրինակ, սաղմոսներու, ընթերցուածներու, շարականներու մէջ, և այլն: Ինչ որ մէկով կամ երկուքով կ'ըլլայ, աւելորդ երկարութիւն է մնացածը: Կրկնումներ և երկարութիւն հակառակ են գեղեցկութեան և վայելչութեան:

Բ.— Պաշտամունքի կատարման ձևերուն կամ արուեստին խնամքը: Բոլոր ընթերցումներ (աղօթք, սուրբգիրք, սաղմոս, փոխ, քարոզ) պէտք է ըլլան անթերի առողջանութեամբ, արժաթի պէս հնչուն, ողևորուած, որպէսզի հաւատացեալներ կարենան լարուած ուշադրութեամբ հետեիլ պաշտամունքի ամբողջ մասերուն: Նոյնպէս երգեցողութեանց զուարթ և յորդոր ընթացք մը տալ: Արտաբոյ կարգի ծանրութիւն թէ՛ մեներգներու և թէ՛ համերգներու մէջ, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ դանդաղութիւն. և գոնդաղութիւնը ամէնէն զօրաւոր ազդակ մըն է ձանձրացնելու համար ժողովուրդը:

Դ.—Սրբավայրին պատկառանքը: Մեր եկեղեցւոյ պաշտամունքը յաճախ շատ բան կը կորնցնէ իր խորհրդաւորութիւնէն, զուտ կենցաղագրտական սկզբունքներուն չյարգուելէն: Ոչ միայն երթեւեկը, երեւոտը ժողովուրդին և պաշտօնականներուն, փոքրիկներուն աղմուկները, լացերը, ինչպէս խօսակցութիւնները, կոկորդ և քիթ մօքքելու անվայելուչ ձեւերը, «զո՛րն ասեմ և զո՛րն խոստովանիմ», այս բոլորը, որոնք թշնամիներն են գեղեցիկ ճաշակի և վայելչութեան պայծառներուն, դժբախտաբար շատ սովորական և բնական բաներ են արեւելեան կամ ասիական բարքերու մէջ, միշտ տեղի կ'ունենան աստուածային պաշտամունքի ընթացքին ալ, և այսպէս չի յարգուիր սրբավայրին պատկառանքը:

Այս բոլորը՝ մասը կը կազմեն ժողովրդական դաստիարակութեան, և հոգեւոր իշխանութիւնը պէտք է որ կարելի եղած միջոցները ստեղծէ ժողովուրդին դաստիարակութիւնը լրացնելու համար՝ եկեղեցական բարեկարգութեան և պայծառութեան տեսակէտէն: Աստուծոյ, ըստ երեւոյթին, թերեւս երբորդական կէտեր համարուած են, նախելով աւելի կարեւորներուն. ասոր հակառակը չենք պնդեր, բայց կը խորհնք որ աստուածային պաշտամունքի մէջ կենսական արժէք մը ունի արտայայտութեան վայելչութիւնը, գեղարուեստը, ինչ որ ապացոյցն է նաեւ ժողովուրդի մը ճաշակին ազնւեացման: Պէտք է մտահան ընել որ ժողովուրդն է նոյն ինքն եկեղեցին:

4.—Պաշտամունքը հասկնալի և զուարթ ընծայելու կարեւոր միջոցներէն մէկն ալ հաւատացեալներուն գործնական մասնակցութիւնն է ժամերգութեան: Թող չկարծուի որ ասիկա նորութիւն մըն է. ընդհակառակը, ասիկա մոռցուած լքուած գեղեցկութիւն մըն է մեր եկեղեցւոյ մէջ:

Ժողովուրդը եկեղեցի կուգայ աղօթելու համար, հետեւաբար պէտք է գործնականապէս մասնակցի աղօթքի բոլոր ձեւերուն և արտայայտութիւններուն՝ կատարելով իրեն ինկած բաժինը: Պաշտամունքի մէջ, այսպէս ըսենք, աշխատութեան բաժանում մի սկզբունքով կարգաւորութիւն մը եղած է: Այդ սկզբունքով սակայն աղօթքի բաժինները իրարմէ կտրուած չեն. ընհակառակը սերտիւ կապուած են աստուծոյ իրարու հետ և ընդհանուր ներդաշնակութիւն մը կ'որտայայտեն աստուծոյ: Ժողովուրդը չի կրնար կրաւորական զիրքի մը մէջ մնալ պաշտամունքի տանն: Ժողովուրդը պէտք է գործնականապէս մասնակցի պաշտամունքին:

Պաշտամունքի ընթացքին ի՞նչ է սարկաւազներուն պաշտօնը, գիտէ՞ք.—Սարկաւազներն են որ հրաւէր կը կարգան եկեղեցականներուն և ժողովուրդին որպէսզի ամեն մէկը իր կարգին կատարէ իր բաժինը պաշտամունքի մէջ. երբեմն ալ երկու խումբերուն միասին կ'աղագարէ որ մասնակցին պաշտամունքին: Ասոր ամենէն չօշափելի ապացոյցն է, զոր օրինակ, երբ սարկաւազը կ'ըսէ Աստուծոյ սոնետի միաբանութեամբ՝ Տե՛ր ողորմեա.—ամէնքս միարեւան ըսենք Տէ՛ր ողորմեա, Սարկաւազի այս հրաւէրին երբեմն զպրաց զասը կը պատասխանէ, երբեմն գեղեցկաձայն աղայ մը, բայց բուն ժողովուրդը, հաւատացեալներու բաղմութիւնը լուռ է. կարծես թէ իրեն չէ որ կ'ուղղուի հրաւէրը: Հին ձեռագիր ժամագիրքերու մէջ նշանակուած են ժողովուրդին բաժինները,— և ասի ժողովուրդն կամ ևս ասնկ հրահանգներով:

Չենք ուզեր մանրամասնութիւններու մէջ մտնել այս մասին: Դիտել տանք միայն որ թէեւ զպրաց զասը կամ երգեցիկ աղաքներ ժողովուրդը կը ներկայացնեն պաշտամունքի կատարման մէջ, բայց այսչափ բաւական չէ ժողովուրդին կրաւորականութիւնը արգարացնելու համար:

Հայ ժողովուրդը պէտք է երգակցի սրբազան երգեցողութեան իր եկեղեցւոյն մէջ և աղօթակցի, երբեմն բարձրաձայն, երբեմն ցած ձայնով, տեղին ու պէտքին համեմատ:

Բայց ասիկա պարզ բաղձանքով չէ որ պիտի կատարուի, ո՛չ ալ ստիպումով ձեռք բերուելիք յաջողութիւն մը պիտի ըլլայ ասիկա եկեղեցւոյ մէջ: Պէտք է կրթել ժողովուրդը եկեղեցական երգեցողութեան մէջ, ասանց սեռի և տարիքի խտրութեան: Հայ

դպրոցներու մէջ եւրոպական ձայնագրութիւնը պէտք է խնամքով մշակել, և եւրոպական նօթայով պէտք է ձայնագրել մեր եկեղեցւոյ շարականներն ու երգերը և տալ հաստատեցանքներուն ձեռքը: Արդէն առանց ձայնագրական արուեստին կարելի չէ մեր եկեղեցւոյ երգեցողութիւնն հասկնալի և ոչ-ձանձրալի ընծայել: Եւրոպական ձայնագրութիւնը և երաժշտական նորագոյն նուագարաններ բաւական թափանցած են Հայ առններու և դպրոցներու, ինչպէս նաև հաւաքոյթներու մէջ: Ասիկա կը նշանակէ թէ դժուարութեան մէկ մասը հարթուած կրնայ նկատուիլ:

Եւրոպական և ամերիկեան եկեղեցիներու մէջ ժողովուրդն է երգին տէրը. և երբ ժողովուրդը ինքն կ'երգէ, ինքն կը հասկնայ իր երգածը, եկեղեցւոյ պաշտամունքը կը խօսի իր սրտին, և ինքն ալ փոխադարձաբար կը խօսի պաշտամունքին և օրէ օր կը մշակուին իր հոգեւոր զգացումները, և իր աղօթքներն ու երգերը կ'ըլլան ճատագայթումները իր կրօնական էութեան: Եկեղեցին կը աաքնայ, կ'ոգևորի, կ'ապրի, կը տևէ:

Հայաստանեայց եկեղեցին ունի այս բոլոր յարմարութիւնները: Եւ շեշտենք անգամ մըն ալ, թէ ի՞նչ որ կ'ըսենք նորութիւններ չեն, այլ մոռցուած գեղեցկութիւններ միայն. պէտք է վերահաստատել զանոնք. այս աշխատութիւնը լաւագոյն և ամէնէն օգտակար կողմերէն մէկը պիտի ըլլայ բարեկարգութեան:

Ծանօթ.—Համամիտ ենք Գեր. Դեանդ Եպս. Դուբանի, որ իր Պարզ Քարոզներու Դ. Հատորին Բ. Տպագրութեան մէջ, **Եկեղեցին և Սրգը** խորագրին ներքեւ (էջ 131-143), բացատրած է երգին կարևորութիւնը և ժողովուրդին երգակցութեան հարկը եկեղեցւոյ մէջ:

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ

Ինկնիւրեւ կ'ըսեմ յաճախ. Դուն ի՞նչ տեղի եւ արդիօք.
Ձի գրեւոր սփռոյ բան մ'որ զինկն իրեւ փաշի կաւ գրաւե.
Ոչինչ կրնայ յագեցրնէլ ըզգացումներդ ու խորհուրդդ.
Կարծես անհուն երջանկութեան մը բացը կայ հոգւոյդ մեջ:

Եւ սակայն, ի՞նչպիսի դրամիս կոտորեցուցած եւ միթի,
Եւ կաւ քի ի՞նչ վնն դաւերու ծառայութիւն մահուցած,
Որ հոս ամեն ինչ կը տեսնես իրեղեղութիւն՝ մոլորութիւն.
Ո՞րն է փակին գեղեցկութիւնը, ո՞րն է փառութիւնը:

Մըսածումես ծրեւ երկնի մ'այն կարօններն իմ արտաւ,
Աստուածային իմ յափաւնիւրն պիտի է ծագում մ'ունենամ.
Ի զո՞ւր, ի զո՞ւր կը փնտրուեմ զայն իմ իրաւունքս արտաւ մեջ:

Ու մինչ պատմած այս ցաւերուս վրայ զարմացած կը մընամ,
Կը լրտնաւ որ մեքս կուրայ օտարական մը վրտն,
Ու իր ամուսնն ու հայրենիքն ինձեւ ծածկած է ի սպառ:

Թրգմ. Թ. Ե. Գ.

ՍԻԻԼԻ ԲԻԻԻՏՈՒ

